

Borsi-Kálmán Béla

Tények és gondolatok a 19-20. századi magyar társadalomfejlődés néhány jellegzetességéről

A szaktörténészeken kívül viszonylag kevesen tudják, hogy az 1848/49-es szabadságharc egyik legtekinthetőbb s Görgey Arthur után legsikeresebb magyar generálisa, Klapka György, 1820. április 6-án Temesvárott látta meg a napvilágot, s tizenhárom éves koráig, mint oly sokan később nagy nevet szerzett bánsági kortársai és utódai közül, egy szót sem tudott magyarul. A híres katona és legalább olyan sikeres diplomata a kard mellett a tollal is mesterien bánt: 1886-ban megjelent *Emlékeimből* című memoárjában például így festi le kora gyermekéveinek színhelyét, amelynek kalandos élete egy rövid időszakában, 1869 és 1871 között maga is országgyűlési képviselője¹ volt: „*Temesvár ekkoron [1825 táján] Magyarország egyik legélénkebb és legcsinosabb városa volt, annyira, hogy lakosai a szép egyenes utcákra s az ezeken díszelgő egy-két emeletű házakra büszkén »Kis-Bécs«-nek nevezték. A várost nagyszámú és még nagyobb birtokú nemesség és kiváló műveltségű serény polgárság lakta.*”²

Itt célszerű megállni néhány gondolat erejéig! Nem csupán azért, mert Klapka gondosan szerkesztett írásának már a 8. oldalán egymás mellé kerül a 19–20. század magyar történelmének két kulcsfogalma, s ez akár – elemzésünk „stratégiája” szemszögéből mindenképpen – szerencsés mozzanatként is felfogható. Másra szeretnénk felhívni a gyanútlan olvasó figyelmét: a stílisztának is elsőrangú tábornok idézett soraiból – a „bevett” állandó jelzőkkel (nagybirtokos nemesség – serény polgárság) ellátott mellérendelt fogalomparból – olyan harmónia árad, amely a valóságban távolról sem létezett!³

Ezt állapíthatjuk meg Geml József városi főjegyző (később polgármester)⁴

¹ Lásd BOROVSZKY Samu (szerk.): *Temesvár*, Országos Monografia Társaság, Budapest, 1908. Magyarország Vármegyéi és Városai, 117. Vö. HERMANN Róbert: *Klapka György honvédtábornok*. MH Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ, Budapest, 1991. 56. és LENGYEL Tamás: *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT. nyomása, Budapest, 1936. 60.

² KLAPKA György: *Emlékeimből. Függelékül: Gróf Teleki László levelei*. Franklin-Társulat, Budapest, 1886. 7-8. (2. kiadás: A szöveget gondozta, az eredeti iratokkal egybevetve kiegészítette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta KATONA Tamás), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 32. (továbbiakban: KLAPKA)

³ Vö. BERKESZI István: *Temesvár szabad királyi város kis monographiája*. Nyomatott Uhrmann Henrik Könyvnyomdájában, Temesvár, 1900. 89. 82. 86. 95. (továbbiakban: BERKESZI 1900), Vö. BÖHM Lénárt: *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön története*. Emich Gusztáv Tulajdona, Pest, 1867. II. 135-136. (továbbiakban: BÖHM II.)

⁴ Geml József 1858-ban Temesrékason született és 1929-ben hunyt el Temesváron (Vö. SZEKERNYÉS János: *Temesvár kövei. Krétarajzok a Józsefvárosból*. Mírton Könyvkiadó, Temesvár, 1998. 78. 98. Községközlöny Temesvárott: 1885–1890: Telbisz Károly temesvári polgármester „*aljegyző titkára*”, 1890-1914: főjegyző, 1914. VI. 15.–1919. IX. 4.: polgármester. Pályájához lásd GEML József: *Emlékiratok polgármesteri működésem [sic!] idejéből*, (1914. VI. 15.–1919. IX. 4.), Helicon

1894-es sorai olvastán is, amelyek – érdekes fényt vetve a város múltjára s jövőjére – így hangzanak: „A jelen század elejéről meglévő okmányaink mind arról tanuskodnak, hogy a szerb lakosság, melyet már előbb [1780-ban] megfosztottak külön magistrátusától, a mindinkább erősbödő németiség által háttérbe szorítottatik; 1838-ig német volt a hivatalos nyelv, a társalgási nyelv, a színészet, a szellem, s német volt majdnem kivétel nélkül a városi felesketett polgárok neve. – Végre 1838. évben városunkba is kezdett a felébredt nemzeti szellem, kivált az akkoriban hatalmas vármegye emberei útján beszívárogni; ekkor jelent meg a városi hatóságtól az első magyar nyomtatott irat – egy rendőrkapitánysági hirdetmény alakjában, melyben a t. cz. közönség felkératik inasait és kocsisaikat oda utasítani, hogy a színházi előadás végét [...] a mellékutczában várják meg és csak a portás hívására hajtsanak a kapu elé, nehogy szerencsétlenség történjék! Persze – teszi hozzá Geml, nem részletezve, hogy miféle szerencsétlenségre gondol – a t. cz. színházi »előkelő« közönség kedvéért történt meg e csoda, melynek soraiban a megyei urak és a vidéki nagybirtokosok, mint állandó [színházi páholy]bérlők többségben voltak.”⁵

Valóban ne firtassuk most, mire is célzott Geml főjegyző úr idézett soraiban, hiszen találgatásoknál egyébre nemigen futja adatainkból (ugyanúgy gondolhatunk például utcai balesetveszélyre, mint a helyi lakosok és a vidéki jövevények közötti, akár a tettlegességig fajuló esetleges szóváltások kockázatára). Az viszont az idézett szövegrészből (is) eléggé valószínűnek látszik, hogy a polgári (német) város és a nemesi (magyar) vármegye kezdetben nem volt tökéletes összhangban egymással, inkább úgy tetszik (a valóságnak megfelelően), mintha két külön struktúrát (rendet) alkotnának.⁶

Most azt javaslom: „*ugorjunk*” néhány évtizedet, s nézzük meg, miként értelmezte 1931-ben – történelmi távlatban és országos léptékben – szociológiailag és társadalomlélektanilag egyik legkiválóbb múlt századi szaktörténészünk, Mályusz Elemér (1898–1989), bánsági elődei egy évszázaddal korábbi helyzetleírását. Tegyük ezt annál is inkább, mert szövege nemcsak mondandójukat „*emeli meg*”, hanem reményeink szerint mindnyájunk kezébe – e sorok íróját is beleértve! – olyan erős fényű lámpást ad, amely a látszólagos ellentmondások megvilágításával írásunk mondanivalójának befogadását is jelentősen megkönnyítheti. Mályusz mélyenszántó elemzése⁷

Könyvnyomdai Müintézet, Timisoara, 1924. (továbbiakban: GEML 1924.), valamint GEML Josef: *Alt-Temesvár im letzten Halbjahrhundert 1870–1920. Denkschrift von Josef Geml gew. Bürgermeister.* Helicon, Timișoara, 28808. 1927.

⁵ GEML József: *Temesvár sz. kir. város népességi statistikája [sic] az 1890. évi népszámlálás eredményei és a népmozgalmi adatok alapján.* Nyomatott Csendes Jakab könyvnyomdájában, Temesvár, 1894. 20. (továbbiakban: GEML 1894.) Ez utóbbi passzus Berkeszinél így szerepel: „*Persze, ez a t. cz. közönség a vármegye urai és a vidéki birtokos nemesség volt, kik a színházban állandó bérlők voltak.*” BERKESZI (1900): 86. Vö. BÖHM II. 135-136.

⁶ BERKESZI (1900): 82. Vö. BÖHM II. 135-136. Lásd ehhez SZABÓ László gondolatébresztő összefoglalóját: *Rendi és polgári társadalom.* Jászkunság, 2000/2. 73-86.

⁷ MÁLYUSZ Elemér: *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában.* A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. Első évfolyam – *Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts.*

így fest: „Bár a magyarországi polgárság jórésze, a legalsó és középső réteg egyaránt német volt, a vezetés mégis a magyarság kezében nyugodott. A középkorban Nyugat- és Észak-Magyarország városai szinte tisztára német jellegűek s a török uralom megszűnése után újra települő alföldi és dunántúli városaink sem magyar származásúak közül nyerek első lakosaikat; Temesvár éppoly kevéssé, mint Buda vagy Pest. A már megalakult városokba azonban lassan-lassan kezd a magyarság is betelepülni, főleg a szegényebb nemesség. Kezdődik ez a népmozgalom a XVII. század első évtizedeiben, amikor a török elől menekülő, földönfutóvá lett alföldi nemesség nyer védelmet és otthont a felsőmagyarországi városok falai között s folytatódik a XVIII. században e külső kényszer megszűnése után az újjáéledő dunántúli és alföldi városokban, ahová most már a szegényebb birtoktalan nemességet, amelynek számát az örökös török harcok idején bőven osztogatott nemesítések is tetemesen növelték, a megélhetés gondjai vezetik. A magyar jogi felfogás szerint ugyanis nemességét senki sem veszítheti el azért, mert iparosává lett, holott Lengyelországban az iparúzás éppen úgy társadalmi süllyedést vont maga után, kiközösítést a nemesség tömegéből, mint Franciaországban is déroge à noblesse.⁸ A magyar nemes tehát lehet kisiparos, élhet kezemunkája után s emellett nemesi kiváltságait sértetlenül megtarthatja. Így a városok nagy vonzóerőt gyakorolnak a nemesség azon részére, amely földbirtok hiányában nem élhet falun. A beköltöző nemesség előkelőbbjei, hosszabb fejlődés eredményeképpen, tagjai lesznek a városi társadalom azon vezetőrétegének, amelyből a tanácsok tagjai és a tisztviselők kikerülnek. Ezt a vezetőcsoportot [idővel] elmagyarosítják, de egyszersmind a nemesi életfelfogás és gondolkodás rabjaivá is teszik azt, mondhatnók, elnemesítik;⁹ most már a német származású családok városi tisztségeket viselő tagjai is nemességét igyekeznek szerezni.” – szögezi le Mályusz. Kissé lejjebb – Werner Sombart klasszikus kapitalizmustörténetére

---

Erster Jahrgang. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti Angyal Dávid igazgató. Budapest, 1931. 225–282. Részlegesen újraközölve: *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*. Szerkesztette FARAGÓ Tamás. Dico Kiadó–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2004. I. köt. 250–257. (továbbiakban: MÁLYUSZ 1931.) Az előzményekhez lásd FÜGEDY Erik: *A befogadó: A középkori magyar királyság. Történelmi Szemle, 1979/2. 355–376. (különösen: 367. és 369.)*

⁸ KUTRZEBA Stanislaus: *Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte*. (Nach der dritten polnischen Auflage übersetzt von Wilhelm Christiani), Puttkammer Möhlbrecht, Berlin, 1912. 94. 156. HOLTZMANN, Robert: *Französische Verfassungsgeschichte* (von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zur Revolution]. München u. Oldenbourg, Berlin, 1910. 485. (Mályusz saját – tanulmánya szövegében a 6. számú –, általunk kiegészített jegyzete! IN: MÁLYUSZ (1931): 229.

⁹ Az én kiemeléseim! – B-KB. Erről egy feledésbe merült alapos tanulmányában különvéleményt fogalmaz meg Oszetzky Dénes: „[...] túlhatározottnak kell tekinteniük Mályusz Elemér elgondolását a városi tanácsok elnemesedéséről [...] Revizióra szorul azon elképzelés is – folytatja helyesbítését Oszetzky –, mely a városi követeket a nemesi érdekek követésével vádolja meg. Ha ilyesmi 1790-ben elő is fordult, az nyilván az akkori erősen kilendült köznemesi hangulatban talál magyarázatot, de semmiesetre sem általánosítható. Helyesbitendő az említett szerző [Mályusz E.] azon elgondolása is, mely a városi követeknek a liberális politikához kész (?) csatlakozását hasonló okokból próbálja levezetni [...]” OSZETZKY Dénes: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. I. Városi polgárjog – II. Városi hatóság*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935, 124. (a 213. számú jegyzetben). (továbbiakban: OSZETZKY).

hivatkozva¹⁰ – ekképpen helyezi „globálisabb” összefüggésbe megfigyelését: „A nemesi gondolkozásmódnak ez a túlsúlyra jutása a polgárság körében, talán magyar specifikumnak¹¹ volna nevezhető, mivel Dél- és Nyugat-Európában megállapíthatólag az ellenkező fejlődés ment végbe. Itt a nemesség elpolgárosodása¹² következett be, szinte ugyanakkor, amidőn nálunk a fentebb említett átalakulás körvonalai ütköztek ki.”¹³

A valóság ez esetben is bonyolultabb volt, lett légyen Mályusz Elemér nemzedékének nemcsak egyik legtehetségesebb, de egyszersmind legolvasottabb és legszorgalmasabb historikusa.¹⁴ Szövegének megszerkesztésekor nem kerülhetett ugyanis kezébe egyik, akkor még szinte tökéletesen ismeretlen kortársa és kollégája, a bresloui születésű, német

---

¹⁰ Werner SOMBART: *Der moderne Kapitalismus*, Duncker Humblot, München-Leipzig, 1919. I/2. 852. (Mályusz saját – szövegében a 7a. számú –, általunk kiegészített jegyzete! IN: MÁLYUSZ (1931): 229.

¹¹ „A magyar társadalmi fejlődést éppen az különbözteti meg a nyugatitól, ahol nemcsak a városi polgárságot, de még a falusi földművelő osztályt sem lehet figyelmen kívül hagyni az aktív politikai tényezők közül, hogy ez a nagyszámú nemesi réteg, a szegény nemesség, amely t. i. gazdaságilag jobbagyorsorban élt, személyes nemesi jogait azonban megőrizte, volt az a tömeg, amely már nem pusztá mozdulatlan anyag, de még nem is művelt, öntudatos, amely vezethető s amelynek hivatása, hogy az ügyes vezető szavának súlyt adjon.” MÁLYUSZ Elemér: *A helytörténeti kutatás feladatai*, Századok, 1923-1924. 538-566. (Vö. a 13. sz. jegyzettel is!) Lásd erről újabban SOHAJDA Ferenc: *A kisenemesség a kortársak szemével. Egy társadalmi kategória konstrukciója*. IN: K. HORVÁTH Zsolt-LUGOSI András-SOHAJDA Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*, Hermész Kör - Osiris, Budapest, 2003. 268-276.

¹² Utólag valószínűnek tarthatjuk, hogy Mályusz eme szellemes – de, mint utóbb kiderült: nem teljesen eredeti – párhuzama ihlette 2002-es esszéketünk címét is! BORSI-KÁLMÁN Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. (továbbiakban: B-KB 2002.) A további kutatásokhoz nélkülözhetetlen: H. NÉMETH István: *Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városösszevetség tevékenysége tükrében*. Korall, 2002/9. 79-106. Lásd még uő: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a kora újkori Magyarországon. (A felső-magyarországi városösszevetség)*. 1-2. köt. Gondolat – MOL. Budapest, 2004. (Vö. a következő jegyzettel is!)

¹³ MÁLYUSZ (1931): 228-229. (Az én kiemeléseim! – B-KB.) Mályusz lejjebb még megerősíti alaptételét: „[...] csaknem minden városunkban, mellőzve Debrecent s még egy-két határozottan magyar jellegű helyet, német volt a lakosság zöme, mégis a vezető csoport magyar származása és nemesi gondolkodása – ez a magyar specifikum – a városokat mindenkor a magyar törekvések szolgálatába állította. Az egyes városokon belül csak ezeknek a vezető csoportoknak a felfogása, állásfoglalása volt a döntő s a tanácssteremben hozott határozatainknak a nagy tömeg engedelmeskedett, noha a házak legtöbbszörében német szó hangzott.” Uo. 230. „[II. József korában] [...] a polgárság középső rétege természetesnek találta a nemesi csoport uralmát.” Uo. 235. „Az emberek tehát nemcsak nem idegenkednek a nemesi szellemtől, hanem ellenkezőleg, szívvel-lélekkel vetik magukat alája. Ez a közhangulat elsimítja a polgárság két felső rétege között a mult sűrűlődsáinak emléket és a nemesi réteg uralmát a városokban az eddiginél is természetesebb jelenségnek tünteti fel. Mert ugyan melyik polgárban támadna ellenkező érzés, amikor ugyanaz a köznemesség szab irányt az országban az események fejlődésének, amelyből az ő városának vezetői is kikerültek!” Uo. 236. Lásd erről újabban CZOCH Gábor: *A reformkori urbanizáció és a polgárság megítélésének kérdései című értékes tanulmányát*. IN: CZOCH Gábor: *A városok szíverei. Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*, Kalligram, Pozsony, 2009. 15-38.

¹⁴ Alakjához, témaválasztásaihoz és konfliktusaihoz lásd SOÓS István: *Utószó* című írását, IN: MÁLYUSZ Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta SOÓS István. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 350-362.

anyanyelvű, később Franciországbán, majd Angliában alkotó Norbert Elias (1897–1990) alapműve, az *Über den Prozess der Zivilisation*¹⁵, jóllehet annak alapkoncepciója és első változata¹⁶ nagyjában-egészében ugyanakkor keletkezett, mint a magyar történész tanulmánya. Más megközelítésből, eltérő módszerekkel s nagyobb kutatási anyag alapján is szerfelett bonyolult társadalomtörténeti és társaslélektani kérdéseket vetett föl, s próbált megválaszolni. Most az ellenpontozás, valamint mondanivalónk alaposabb kifejtése érdekében Elias a francia (és részben az angol), illetve a német „polgárisodás”¹⁷ alapfogalmait – a „civilizáció” és a „kultúra” merőben más

---

¹⁵ E korszakalkotó szociológiai munka 1939-ben jelent meg németül, francia fordítása két kötetben látott napvilágot: I. *La civilisation des moeurs* (1973); II. *La dynamique de l'Occident* (1977). Magyar változatát lásd ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Fordította Berényi Gábor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. (továbbiakban: ELIAS.) A szerző itt mond köszönetet Bär-di Nándornak, hogy a nemesedés/polgárosodás összeurópai folyamata Mályusz Elemér és Oszetzky Dénes által a múlt század harmincas éveiben elemzett magyar változatának jobb (árnyaltabb) megértéséhez szükséges alapvetést 2005 februárjában – akadémiai doktori disszertációjának a Bibó István Szeleni Kör által rendezett munkahelyi vitáján – a figyelmébe ajánlotta.

¹⁶ Elias 1930-tól Karl Mannheim tanársegéde volt a frankfurti egyetemen s három évvel később itt nyújtotta be – habilitációs értekezés formájában – nagyszabású kutatásának első, gépiratban fennmaradt változatát: *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Adels, des Königtums und des Hofes, vor allem in Frankreich des XVIIIten Jahrhunderts*, Habilitationsschrift in Soziologie, 1933. címmel. Lásd uő.: *La société de cour*, Flammarion, Paris, 2008. V. oldal, 2. sz. jegyzet, Roger Chartier előszavából.

¹⁷ A fogalmat – „nemesi polgárisodás” alakban – TÓTH Zoltán: *A rendi norma és a „keresztény polgárisodás”*. Társadalomtörténeti esszé, Századvég, 1991/2–3. 75-131. és TAKÁCS Péter: *Adalékok a nemesi polgárosodás útvesztőjéhez* (Egy szolgabíró politikai portréja a dualizmus korában), IN: SOMOGYI Éva - BURUCS Kornélia: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára – Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag*, Budapest, 1991. MTA Történettudományi Intézet, 57–71. tanulmányainak címéből vontuk el (a továbbiakban: Hanák-emlékkönyv.), és ebben az értelemben használtuk 2002-es esszékötetünk alcímében és gondolatíságában, valamint 2006-os monográfiánk koncepciójában: BORSI-KÁLMÁN Béla: *A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén*. IN: B-KB (2002): 35-144. illetve uő.: *Öt nemzedék és ami előtte következik ... A temesvári Levente-pör 1919–1920*, Noran Kiadó, Budapest, 2006. (továbbiakban: B-KB 2006.). A régiesen írt fogalom – a „polgárisodás” – egyik általunk ismert első formáját – „keresztény polgárisodás” alakban – EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. II. kötet. Az előszót írta SÓTÉR István. A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI Ambrus. Magyar Helikon, Budapest, 1981. 5. lapján találtuk meg, de Oltványi szerint nem 1854-ben, hanem 1855 februárjában keletkezett. (Itt kell azt is megjegyezni, hogy a német nyelvű fogalmazvány fordítója – Szalay László – még a „keresztény polgárisodás” alakot használta s ekként vette át – Eötvös nagy művének 1902-es negyedik kiadás II. kötetének első oldaláról – Tóth Zoltán is! Második, tudomásunkra jutott előfordulása hét évvel korábbi, Kemény Zsigmondtól származik: „[...] meg kell győzni Európát, »hogy fajunk legalkalmasabb azon 5.000 négyszeg mészföldön, hová a nyugoti polgárisodás és keleti barbariész közé inkaváltaték, rendezni a szabadságot, fejleszteni a jóllétet, táplálni a közmíveltséget.«” KEMÉNY Zsigmond Pest, júl. 10-én. Pesti Hírlap, 1848. július 11. című cikkéből idézi FILEP Tamás Gusztáv: *A kultúra tehénhímője. Kemény Zsigmond a nemzetiségi kérdéstről 1837 és 1860 között*. Pro Minoritate, 2005/Tél, 117-152. című tanulmányában. (Az én kiemelésem! – B-KB.). A korabeli fogalomhasználat megértéséhez megkerülhetetlen HALMOS Károly: *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében* című összefoglalója, Századvég, 1991/2-3.131-168. Lásd még Reinhart KOSELLECK: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, Atlantisz, Budapest, 2003. 140-141. valamint KÖVÉR György: *Középrend vagy*

fogantatású és tartalmú kategóriáit – egybevető, számunkra is igen fontosnak tetsző megállapításaiból s értékítéleteiből idézünk: „Mindebből igen világosan kitűnik az eltérés a német fejlődéshez, s ezáltal a német fogalmi apparátushoz képest: látható, hogy Franciaország feltörekvő értelmiségi középrétege udvari körökben forog, s ezáltal az udvari-arisztokratikus hagyományhoz kötődik. Ennek a körnek a nyelvét beszéli és alakítja tovább. Viselkedésének és affektusainak, meghatározott módosulásokkal, ez a hagyomány a mintája. Fogalmi és eszméi semmiképpen sem egyszerűen csak az udvari arisztokrácia fogalmainak ellenfogalmi. Ez az értelmiség, az udvari körökben elfoglalt társadalmi helyzetének megfelelően, az udvari arisztokratikus fogalmak, például a »civilizáltság« eszméje köré kristályosítja ki politikai és gazdasági követeléseivel kapcsolatos további elképzeléseit, melyek jórészt távol állnak a német értelmiségétől – lévén annak más a társadalmi helyzete, következképpen tapasztalásmezője is –, vagy legalábbis nem olyan időszerűek a számára.

A politikailag viszonylag aktív, legalábbis bizonyos részeiben reformbarát és végül rövid időn át forradalmár francia polgárság, viselkedését és affektusmintáit tekintve, a régi rendszer építményének szétrobbanása után is erősen az udvari hagyományhoz kötődött; az arisztokratikus és a középrendi körök közötti szoros érintkezés nyomán ugyanis az udvari szokásrendszerből sok minden már jóval a forradalom előtt középrendivé vált. Így érthető, hogy Franciaországban a polgári forradalom a régi, politikai rendszert szétzúzta ugyan, de a szokásrendbeli hagyomány egységét nem.”¹⁸

Mielőtt folytatnók az Elias-szöveg citálását, néhány részletet máris tisztáznunk kell, legalábbis át kell ültetnünk a mai (és magyar) fogalomtárba: ha az általános magyar történelmi közfelfogásból indulunk ki, akkor az a következtetés adódik, hogy a francia polgárság, legalábbis annak – mai szóval – „véleményformáló” és (további) mintaadó értelmiségi szegmense nem a köznemességhez simult, mint kényszerűségből Magyarországon a honorácior (s később, ha nem is mindig közvetlenül, jó néhány városi, polgári érdekű, s „polgárisodóban” lévő) réteg, hanem közvetlenül a párizsi udvari arisztokráciához,¹⁹ ami ugyebár magyar olvasatban vagy képtelenség, vagy eleve az elnemzetlenedés következményével és ódiúmával jár. Ha pedig Mályusz gondolatmenetét vesszük alapul, akkor odajutunk, hogy a

---

középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig Századok, 2003/5. 1165. nyomán – GYÁNI Gábor fejtegetéseit is 2005-ös tanulmányának elején GYÁNI Gábor: *Vagyon és polgár, avagy a vagyonos polgár a diskurzusbán*. IN: ANGI János és ifj. BARTA János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Multiplex Kiadó–Debrecen University Press Kft–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2005 278-279. 277-279. Vö. a 23. és a 38. számú jegyzettel is!

¹⁸ ELIAS: 158-159. (Az én kiemelésem! – B-KB.) Vö. Eberhard SCHMITT: *Polgári Forradalom volt-e a francia forradalom?* Történelmi figyelő 2. „Mítosz és valóság.” *Tanulmányok a francia forradalomról*. A kötetet válogatta és szerkesztette: MADARAS Éva és PAPP Imre. KLTE, Debrecen, 1991. 35-46.

¹⁹ Bővebben Norbert ELIAS: *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft*. Hermann Luchterhand Verlag, Neuvied und Berlin, 1969. *Soziologische Texte*, Band 54. (Francia fordítása: *La société de cour*, Calmann-Lévy, Paris, 1974. II. kiad. 1985. Flammarion.

francia polgárság már azelőtt észrevétlenül és szervesen elnemesedett, mielőtt az ancien régime lebontásához, majd az új jakobinus-republikánus üdvtörténet – további következményként a le principe des nationalités (a modern nemzeteszme versus államnemzet/nemzetállamiság) – megteremtéséhez és világ-, vagy legalábbis kontinensméretű elterjesztéséhez ténylegesen hozzáfogott volna. Ha így áll a dolog, máris van egy támpontunk, miért érezték oly ismerősnek és rokonszenvesnek Napóleon hajdani ágensei a hungáriai viszonyokat és kivált a régi vágású magyar nemeseket a 19. század első évtizedében.²⁰

Nem kevésbé érdekesítő az sem, amit a (sziléziai) német származású tudós szülőhazájának középrétegeiről fejt ki: „A politikailag teljesen tehetetlen, ám szellemileg radikális német értelmiségi középréteg kialakította saját, tisztán polgári hagyományát, mely messzemenően különbözött az udvari-arisztokratikus hagyománytól és annak mintáitól, s ha mindabban, ami a 19. században német nemzeti jellegként lassacskán a felszínre bukkant, bizonyosan volt is polgárvá vált nemesi érték, mégis a német kultúrhagyomány és a német viselkedés széles területein ez a sajátosan középrendi jegy maradt uralkodó, mivel a polgári és arisztokratikus körök hangsúlyosabb társadalmi különállása, következképpen a német szokásrendszer viszonylag erőteljes nem egységes volta (értsd: töredezettsége, egyenetlensége, sokszínűsége) még sokkal a 18. század után is fennmaradt.

A francia »civilisation« fogalomban éppannyira tükröződik a francia polgárság sajátos szociális sorsa, ahogy a »kultúra« fogalomban a németé.”²¹

E szövegrész tanulmányozása egyelőre két tanulsággal gazdagít bennünket: ezek szerint nemcsak a francia (és a brit), hanem a német társadalom korszerűsödésében is jelen vannak a „polgárvá vált nemesi értékek”, más szóval a magyar polgári átalakulás-modernizáció is hasonló rugóra jár, mint a francia és a német, a különbség pedig csupán (ezek szerint) annyi, hogy a nemesi és polgári minták, hagyományok, magatartásmódok és az ebből kijegecesedő férfi- és nőtípusok-karakterek más-más időben rögzültek, elemeik (alkotórészeik) másmilyen arányban szervesültek, keveredtek, vagy csupán – a krónikus időhiány miatt (mint Magyarországon) – felemás módon egymásra torlódtak, ennél fogva nem is ugyanazt jelentik – és mindenütt más, egyedien különböző, a nemzeti karakter kulcsát is tartalmazó a kódrendszerük. De lássuk most, miben is ragadható meg – először egy 18. századi francia kortárs értelmezésében, majd Norbert Elias szakszerű kommentárjában – a német „középosztályos” specifikum: „A német nemes gögös és büszke, néha egészen a gorombaságig. Tizenhat szálláshelyétől felfuvalkodva, melyeket mindig kész bizonyítani, megveti mindazokat, akiknek nincs ugyanilyen vagyionuk [tkp. tulajdonuk]. Ritkán fordul elő

---

²⁰ Lásd erről bővebben KECSKEMÉTI Károly: *Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon 1802-1809 - Francia leírások Magyarországról Napoleon korából 1802-1809*. Institut Imre Nagy de Science Politiques, Bruxelles, Fontes rerum hungariae in archivis extraneis, series dedicata in memoriam Zoltán I. Tóth). Vö. B-KB 2006, 192-198. (és a hozzá tartozó jegyzetek.)

²¹ E. d. MAUVILLON: *Lettres Françaises et Germaniques*, London, 1740. 398. és a köv. l. (Eliasnál: Első fejezet, 14. l. fejezet, im. 122. és 813.)

– folytatja (E. d. Mauvillon) –, hogy rangon alul kötnek házasságot. De nem kevésbé ritka az is, hogy egyszerűen és barátságosan érintkeznek a polgár egyénekkel. S ha már megvetik a velük való együttműködést, még kevésbé keresik a társaságukat, akármilyen érdemeik legyenek is.”²² Ez a 17-18. századi német nemesség megcsökött mentalitását megörökítő leírás sokban emlékeztet Pulszky Ferencnek a reformkor előtti magyarországi (kivált felföldi) állapotokat rögzítő társadalomrajzára: (a köznemesi vélekedés) „Tisztességes állásnak csak a földbirtokosét tartotta, ki hivatalt nem visel, senkitől nem függ, ez az igazi úr. Különbséget itt nem tett a nagyobb vagy kisebb birtok, hanem legföljebb a család régisége; egyébbiránt erre is inkább családi összeköttetéseknel adtak valamit, mint társaságban, mert az egyenlőség érzete áthatotta az összes birtokos nemességet, az úgynevezett táblabírákat, kik ugyanazért kerültek a mágnások társaságát, mint kik akár aranykulcs, akár hivatal s családi összeköttetés következtében az udvartól függenek, különben is jobbaknak tartják magukat a többi nemességnél, s kasztot formálnak már azáltal is, hogy egymást tegeznek, s együtt tartanak [...] Egyébiránt azt, aki kormányhivatalt vállalt, nem tekintették többé jó hazafinak, csak megyei választott tisztség volt megegyeztethető a hazafisággal. Az ügyvéd, az orvos szintén beléültek az úri társaságba, ha nem is volt nemes, hiszen honorácior²³ volt mindenesetre [...], de azért mégsem tartották egyenlőnek, mert függésben élt [...] Legtöbb becsülete volt köztük azoknak, akik a megye gyűlésére jártak, és gyakran táblabíráknak nevezettek ki. A kereskedő, még ha nemeslevele volt is, csak polgárnak tartott; ezek s a tanárok, papok s városi házbirtokosok alkották a magasabb polgári társaságot, külön a céhbeli kézművesektől, kik majster uram címmel szólítottak meg, s ismét külön társaságban éltek egymással. A polgárság s a nemesség közt alig létezett tetteleg a jus connubii, megtörtént ugyan néha, hogy a nemesember fia elvette a gazdag polgár leányát; de azt, hogy birtokos nemes család leánya nem-nemeshez menjen férjhez, hallatlan botránynak, családi csapásnak tartották. E részben csak a katonatiszt²⁴ iránt tettek kivételt, ezeket társadalmilag egyenrangúaknak nézték az

---

²² ELIAS: 159-160. (Az én kiemelésem! – B-KB.) Vö. Ö. KOVÁCS József: *Az újkori német társadalomtörténet útjai*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. (különösen: 85-99. (továbbiakban: Ö. KOVÁCS 2004.)

²³ Lásd erről, például HECKENAST, Gustave (Gusztáv): *Les roturiers intellectuels en Hongrie, 1780-1848*. című feledésbe merült értékes tanulmányát. *Revue d'Histoire Comparée*, 1948/1. 53-76. Vö. UNGÁR László: *Szemponatok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához*. Századok, 1942/1-3. 306-328. (különösen: 326-328.), valamint – szélesebb kitekintéssel – HAJNAL István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*. I. közlemény. Századok, 1942/1-3. 1-42. Vö. GYÁNI Gábor fontos, újabb keletű tanulmányával is: *A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban*. Századok, 1997/6. 1265-1302. és KÖVÉR György: *Középrend vagy középosztályok? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Századok, 2003/5. 1118-1168. Még újabban: uő.: *A magyar középosztályteremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig*. IN.: KÖVÉR György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég Kiadó, Budapest, 2006. 77-160.

²⁴ Lásd ehhez, egyebek között: HAJDU Tibor (szerk.): *„A magyar katonatiszt” (1848-1945)*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1989. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 5. HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály a dualizmus korában*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1991. Előadások a Történettudományi Intézetben. Uő.: *Tisztikar és középosztály 1850-1914*. Ferenc József magyar tisztjei. História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999. DEÁK

urakkal. De a nemesség nemcsak lefelé, hanem fölfelé is elzárkózott [...] a társaság [társadalom] élesen el volt különítve különböző osztályokra, melyek egymással érintkeztek [ugyan], de soha egészen össze nem olvadtak.”²⁵

Ez után következnek Elias okfejtése (amely jó néhány vonatkozásban Pulszky idézett, valamint Oszetzky alább citálandó állásfoglalására is érvényesnek tűnik föl): „Ezt a számtalan tanú által megerősített, különösen magas társadalmi válaszfalat nemesség és polgárság között kétségkívül erősen meghatározta az is, hogy mindkettő élete aránylag szűkös, jólétük foka viszonylag alacsony volt; mindez a nemességet a legerőteljesebb elzárkózásra és a származás állandó kimutatására [értsd: kivagyiságra] készítette, mert ezek voltak a legalkalmasabb eszközök a kiváltságos társadalmi helyzet fenntartásához, másfelől pedig eltörlesztették a német polgárság előtt a legfontosabb utat, amelyen a nyugati országokban a polgári elemek felemelkedése, a vegyes házasság és az arisztokrácia részéről történő befogadás megtörténik: a pénz útját.”²⁶

És mi volt a „helyzet” Temesvárott?

Ez eddig elmondottak alapján nagyobb tévedés veszélye nélkül megkockáztathatjuk: a két réteg (rend) – a többségében szintén nem-magyar

---

István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848-1918.* Gondolat, Budapest, 1993. SZAKÁLY Sándor: *A magyar katonai elit 1938-1945.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. Nemzet és Emlékezet. Uő: *Honvédség és tisztikar 1919-1947. Válogatott írások 1984-2002.* Ister, Budapest, 2002. Szakály Sándor Válogatott Művei. Vö. SZABÓ János: *A magyar katonatársadalom újkori öröksége.* Hadtörténelmi Közlemények, 1993/4. 118-146.

²⁵ Lásd PULSZKY Ferenc: *Életem és korom.* Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI Ambrus. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. I. köt., 73-74. Érdekes adalék, hogy PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön.* Niederhauser Emil bevezető tanulmányával. Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. Kisebbségkutatás Könyvek, (továbbiakban: PUKÁNSZKY.) című munkájában Pulszkyt „elpolgárosodott köznemes”-nek mondja, ugyanakkor a bécsi nagypolgári milióból származó Pulszky né rajongását a magyar nemesi életvitel (kedvesség, előzékenység, patriarkális vendégszeretet stb.) és értékvilág iránt tipikusnak tekinti. PUKÁNSZKY (2000): 55. és 57. Legalább ilyen tanulságos, hogy Jászi Oszkár – Leo Thun osztrák gróf Pulszky Ferencel németül folytatott vitáját interpretálva és részlegesen citálva – emígy jellemzi Kossuth hajdani londoni emiszszáriusát: „*Ez a finom elméjű, nagyműveltségű, tót származású magyar európeér semmiképp sem volt képes felfogni, hogy a tót nép önálló kulturéltre törekedhessék, mert »a szláv nép a civilizáció legalsó fokán áll, nemessége magyar, a polgárok főbüszkesége, hogy ha született szlávok is, németeknek lássanak, s így nagyrészt csak vagyontalan protesztáns [sic!] papok maradnak meg a szláv irodalom támaszául.«*” Jászi értékelése: „*Ez a vita értékes lelki dokumentum, mert mutatja, hogy a magyar nemességet nemzetiségellenes magatartásában nemcsak faji és osztálygóg vezette, hanem sokakban a nemzetiségi kérdés hibás koncepciója, az új demokratikus éra hatásainak tulbecsülése is!*” JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1912. 322. 1. jegyzet. Ez, értelmezésünkben, annyit tesz, hogy Kossuthék, mint ez ma már csaknem közismert – jöllehet ugyanez a tény a szomszédnépek történetírásában változatlanul „*Érisz almája*” –, túlságosan is a francia (jakobinus) nemzetállam megvalósíthatósága modernnek és demokratikusnak, mi több, nagylelkűnek érzett eszméje bűvkörében éltek. Lásd erről bővebben 2006-os könyvünk (B-KB 2006.) harmadik, *Epilógus* című részét.

²⁶ ELIAS: 122. Vö. Ö. KOVÁCS (2004): 90-93. Lásd erről még SÁRKÁNY Mihály-SOMLAI Péter: *A haladástól a kontingenciáig.* IN: SOMLAI Péter (szerk): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban.* Gedeon Péter, Pál Eszter, Sárkány Mihály és Somlai Péter tanulmányai. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 11-52.

(főként délszláv) eredetű, de magyar tudatú és erősen magyarosodó birtokos nemesség és az elsősorban német (sváb) gyökerű városi polgárság – között Temesvárott a 19. század közepe táján még korántsem beszélhetünk holmi eszményi harmóniáról. Inkább arra gyanakodhatunk, hogy a Mályusz által megrajzolt árnyalt, okadatolt s érzékletes trend – ti. a szepességi (cipszer), nyugat-magyarországi és pest-budai német polgárság alulmaradása a zömében (magyar) nemesi vezetésű városi magisztrátusokkal szemben, a nemesi értékvilág, szellemiség és politikacsinálás diadala a közéletileg passzív, öntudatlan, behódolt polgárság²⁷ felett – a nagyfokú bánsági német (sváb) túlsúly és a birodalmi adminisztráció meg-megismétlődő elszakítási manőverei együttes eredményeként, nyilván sokáig nem vagy alig érvényesült²⁸ Temesváron, legalábbis kezdetben. Inkább azt feltételezhetjük, amit Mályusz egyik szakmai ellenlábasa, Oszetzky Dénes fejtett ki általánosságban – a sorok között nagynevű pályatársával hol vitázva, hol egyetértve – a Geml által megörökített temesi csetepaté mélyebb okairól: „*A városi tanácsok nagyarányú elnemesedése mindenestre szintén hozzájárul azon válasszal építéséhez, mely e testületeket a polgári rétegektől elkülöníti. Nem jelenti azonban másfelől azt – szögezi le Oszetzky –, hogy a városi kormányzat vezető szerve ezáltal a nemesség érzelmi közösségébe léphetett vagy a nemesi politika céljai szolgálatába állott volna. A városi magisztrátusok részéről meg lett volna ugyan a hajlandóság – csatlakozik ő is Mályusz alaptételéhez – egy ilyen egybeforradásra. Hisz ők, kik a nálunk általános nemesi, helyesebben »úri« életideál gyakorlati formáját megközelítették, már elszakadtak a kispolgári életformától és – hangsúlyozza Pulszky főntebb citált eszme-futtatásához nagyon hasonlóan –, ha nemesi praerogatívát nem is érthettek el, legalább is a honoratiorok közé tartozóknak érezték magukat. Ez utóbbiakat pedig a városi és megyei előkelő nobiletas egyenrangúnak ismerte el, magához vonta.*”

A neves német/francia szerző főntebb idézett erősen negatív német(országi)

---

²⁷ Vö. BELLÉR Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Magvető, Budapest, 1981. Gyorsuló idő, 79. és 89. Ezt a tételét egy ízben, Schmidt Gizellának a szepességi német-szlovák együttélést vizsgáló etnográfiai kutatásaira támaszkodva, Mályusz nyersebben is megfogalmazta: „*A német alsóbbrendűnek tartja a polyákok [itt: szlovákok!] és messzire kerüli a vele való társas érintkezést. A szepesi németek a 19.-20. században míg magyar impérium alatt éltek, szívesen magyarosodtak el, olvadtak be egy fejlett kultúrájú szellemi és népi közösségbe, s ez a hajlamuk tette őket fogékonyvá arra, hogy német dalkincsükbe a magyar elemeket is átvegyék és beolvasszák. Ha a szlovákságtól elzárkóztak, ebben az alacsonyabb kultúrfóktól való idegenkedés vezette őket.*” MÁLYUSZ (1994): 125. Vö. PUKÁNSZKY (2000): 13. 19-20. 25. 36-37. 49. 77-78. 81-82. 106. 151. 181. Végeredményben, ha az értékškála túloldaláról is, ugyanezt állítja – a „*számban kicsiny, a gyenge és félénk polgárok*” meghunyászkodásáról s az „*uri viselkedés*” iránti utánzási hajlamáról szólva – Horváth Zoltán is. Lásd HORVÁTH Zoltán: *A magyar századforduló. A második reformnemzedék története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1961. 34-35.

²⁸ Vö. PUKÁNSZKY (2000): 73. 129-131. 150. 164-165. (Ellenpontozásként lásd 106.!).

látteleletét Oszetzky magyar(országi) vetületben még tovább súlyosbítja, amikor az általa is kívánatosnak tartott összeolvadás (érdek-, érték- és ízlésközösség, hasonló világfelfogás kialakulása) nehézségeit taglalva, s talán akaratlanul a majdani dzsentri egyik ellenszenves tulajdonságára is rátapintva, így ír: „A gátló ok inkább a nemesi részről adódott, éspedig főképp a nobilis társadalomnak a városi tanácsokkal szemben érzett, már említett lenézésében analizálható ki. A vagyonos, művelt nemesség e magistrátusok egyes, főképp szintén nemes tagjait befogadta ugyan, de a testületekkel általában nem osztotta rokonszenvét. Bensőséges jóviszony kialakulásának városi magistrátus és nobilitas közt a már felsorakoztatottakon kívül egyébként is több körülmény állt útjában” – elmélkedik Oszetzky, akárha maga is szemtanúja lett volna a kétfajta temesi „közönség” főntebb ismertetett afférjának. „A kiélezett rendi jogok világában a városi és megyei jurisdictiók állandó súrlódása, nemesi és polgári jogok – ez utóbbiak védő képviselője csak a tanács maradt, bármennyire is átítatta azt a nobilis vírus – gyakori ütközése mind lehetetlenné tesznek ilyesmit.”²⁹ Tegyük rögtön hozzá, hogy az idegenkedés minden jel szerint kölcsönös volt, amit a nyelvi (etnikai) különbség csak tovább növelt. Szabó István írja egy helyütt, hogy az 1830-as évek elején „Temesvárott a német–szerb–román [polgári] lakosság sorai között alig volt magyar s itt a városi tanács 1835-ben a magyarul levelező vármegyével szemben tiltakozott a helytartótanácsnál, mivel polgárai között a magyar nyelv eddig alig élt”.³⁰

Ugyanezt a szociológiailag teljesen érthető folyamatot – az egymással nehezen „elegyedő” kétnemű (és többnyelvű) világ sajátosságait s annak társaslélektani következményeit – Berkeszi István (a bécsi udvar már említett adminisztratív intézkedésein kívül) maga is természetes okokkal magyarázza *Temesvár szabad királyi város kis monographiája* című, 1900-ban megjelent kitérő könyvében, és nagyjából az 1780–1840 közötti periódusról beszélve ekként írja le: „Bél Mátyás 1777-i Compendiuma szerint a város katonai őrsége német, de magyar is bőven van. Polgársága sokféle nemzetiséghez tartozik, majdnem a mennyi a czéhe, annyi a nemzetisége. Mégis legtöbb a német, keverve szerbekkel, magyarokkal, törökökkel; oláhok is bőven vannak. 1785-ben már 65 nemes család lakott Temesvárott. Ekkor már számos magyarra találunk az iparosok, kereskedők és kivált a napszámosok között. Az itt állomásozó Károlyi-, Eszterházy- és Gyulay-féle magyar ezredek tisztikarában is számos magyar szolgált, de még több a legénység soraiban. A XVIII. század végén a róm. kath. papság, a gymnasium kegyesrendi tanárai, egy pár orvos és egyéb honoratior egészítették ki a csekély számú temesvári magyarságot. Az

---

²⁹ OSZETZKY: 62. Lásd ehhez főként H. NÉMETH István: *Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében*. Korall, 9. szám, 2002/június, 79-106. Továbbá, bővebben: uő: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a kora újkori Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség.)* 1–2. köt. Gondolat-MOL. Budapest, 2002. Legújában uő: *Az állam szolgálja vagy a város képviselői? A központosuló várospolitikai hatása a soproni politika elit átrendeződésében*. Soproni Szemle, 2007. 125-141.

³⁰ SZABÓ István: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1990. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, A Magyar Történelmi Társulat könyvei VIII. 238.

iparosok között legmagyarabbak voltak itt is a csizmadiák, magyar szabók és a szíjgyártók czéhei”³¹ – rögzíti a szerző a „feudális” állapotokat, majd – nagyon is valószerűen ragadva meg a mindenkori asszimilációs-integrációs folyamatok tényleges sodrát, s mintegy 1880-ig uralkodó irányzatát – így folytatja leírását: „Az a magyar iparos, a ki állandóan Temesvárott letelepedett, nem sokáig bírta fenntartani nemzetiségét; csekély kivétellel beleolvadt a többi nemzetiségbe”³² – állapítja meg a temesvári helytörténész. Berkeszi ténymegállapításainak mintha csak illusztrációja kívánna lenni az a sokak által ismert kultur- és tudománytörténeti adat, miszerint egy fiatal, kolozsvári születésű „mérnökari tiszt”, egy bizonyos Johann von Bolyai „Lieut. im Génie Corps” – ismertebb nevén: Bolyai János – elméjéből 1823. november 3-án ugyancsak a temesvári erődvárban pattant ki „az egyetemes magyar tudomány szállóigéje”: a semmiből egy ujj, más világot teremttem.³³ Másfelől, mintegy véletlenül (?), a Bolyai János munkásságát az elsők között a nagyvilág számára is hozzáférhetővé tevő temesvári származású kutató, Schmidt Ferenc nagyapja még egy „Kováts nevű iskolamester volt a Székelyföldön”. Apját viszont, aki építészként „több ismert Bolyai korabeli temesvári épület tervezője és kivitelezője [...] és gyakran vállalt munkát a temesvári katonai erődítési munkálatoknál is”, hogy, hogy nem, már Schmidt Antalnak hívták.³⁴ A századvég sodró erejű magyarosító hullámával szöges ellentétben, a könnyebb érvényesülés végett nyolcvan évvel korábban nem átalotta „németesíteni” tősgyökeres székely családnevét.

Berkeszi különben ilyenformán örökíti meg erre vonatkozó saját személyes tapasztalatát: „Akárhány magyar nevű iparos van még most [1900-ban] is az idősek között, a ki nem tud magyarul.”³⁵ Ez utóbbi közlésből nyomban az a fontos következtetés adódik, hogy a családnevek, bár utalhatnak viselőik etnikai eredetére, nem vagy alig igazítanak el a nemzeti identitás kérdésében, s

---

³¹ BERKESZI (1900): 81. Berkeszi szövege így folytatódik: „Pesty Frigyesünk [a kiváló helytörténész-akadémikus, a Délvidék levéltári forrásainak valaha élt talán legjobb ismerője] atyja szintén szíjgyártómester volt a Gyárvárosban.” Uo. Pestyről bővebben: BENKŐ Samu: Temesvár tudós fia: Pesty Frigyes. In BENKŐ Samu: A helyzettudat változásai. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977. 289-304. ua. Uő: Haladás és megmaradás. Művelődéstörténeti tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 531-548.

³² BERKESZI: uo.

³³ Lásd bővebben TORÓ Tibor: Bolyai János temesvári „új, más világa” (1823. november 3.) emlékére. Magister Kiadó–Apáczai Csere János Pedagógusok Háza, Csíkszereda, 2003. Az idézet, eredeti helyesírásban, vessző nélkül, a 9. oldalon. Bolyai hadmérnöki pályájáról lásd újabban, kimerítő részletességgel, ÁCS Tibor: Bolyai János új arca – a hadi mérnök. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 30. A Bolyai temesvári tevékenységét és annak időkeretét rögzítő fejezet címe: 1. A temesvári helyi erődítési igazgatóság mérnökari alhadnagyja és „új találmányai”. 1823. szeptember 1. - 1826. április 10. 159-179. Erre a kiadványra az Akadémiai Kiadó kitűnő szerkesztője, a 2006. január 2-án elhunyt Kormányos József hívta fel figyelmünket, akinek már csak itt tudunk érte köszönetet mondani.

³⁴ Vö. TORÓ Tibor: A temesvári és a nemzetközi Bolyai-kultusz genezistörténetéből. Korunk, 2002./11. 21. Lásd még ÁCS Tibor: 174. Még újabban (Schmidt Ferenc fényképével) TORÓ Tibor: Habent sua... Régi(j)óvilág. Regionális Honismereti Szemle, II. évf. 2007. 3. szám, 5-9. (arckép a 8. lapon).

³⁵ BERKESZI (1900): 81.

gyakorlatilag semmit sem mondanak a szóban forgó személyek tudatállapotáról...

Minden esetre emez erősen rendies állapotörögztítés(ek) olvastán, és a dualizmus korának közvélekedése ismeretében komoly kételyeink támadhatnak mennyire volt – lehetett-e egyáltalán? – őszinte Klapka, ha ismét felütjük a komáromi hős memoárját. Emlékiratai 5. oldalán ugyanis így elmélkedik elnemetesedett morvaoszági felmenőiről, közelebbéről a 18. században élt Jan Klapka cseh tábornok viselt dolgairól (a családi legenda szerint a Temesvárra szakadt ág őse lett volna): „*Vajjon csakugyan ennek a cseh nemesnek sarjadéka vagyok-e, vagy egyszerű polgáreberektől származom? ez a kérdés – megvallom, nekem soha egyetlen álmatlan éjszakát sem okozott; ellenben nagy elégtételre szolgált az a tudat, hogy nagyatyám, a ki Magyarországon új otthont talált, általában kedvelt és nagyrabecsült férfiú volt, és hogy atyám szülővárosának legintelligensebb, legjelesebb polgárai közé tartozott, a kiknek jólétéért ő sok éven keresztül minden erejével és teljes odaadással működött.*”³⁶ Hely hiányában itt csupán utalunk rá: a derús kiegyensúlyozottság aligha lehetett alapvonása a vitéz generális szerfelett bonyolult személyiségének. Ellenkezőleg minden általunk ismert tény alapján ez volt élete legnagyobb, megoldhatatlan alapkérdése – egyszersmind iszonyatos erővel kompenzálni próbált *hendikepje*:³⁷

Mindez ama szónoki kérdést is fölveti: vajon mondhatjuk-e nyugodt szívvel most, a 21. század első évtizedének végén, hogy a nemesedés és polgárodás dilemmája, egymásba fonódásuk, összeszővődésük *folyamata*, kölcsönös szociológiai és mentális *összefüggésük* vizsgálata, és emez problémaegyüttes – a nemesi típusú „polgárisodás” – utóhatása *a mai magyar nemzettudatra és önszemléletre* nyugvópontra jutott-e valahára a magyar történetírásban?³⁸

---

³⁶ KLAPKA: 5. (2. kiad. 30-31.) Vö. BERKESZI István: *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*. Csanád-egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár, 1900. 56-57.

³⁷ Lásd erről bővebben BORSI-KÁLMÁN Béla: *Klapka György, Genf és a románok, 1847-1868*. IN: BORSI-KÁLMÁN Béla: *A békétlenség stádiumai. Fejezetek a magyar-román kapcsolatok történetéből*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. Pro Minoritate Könyvek, 39-145.

³⁸ Szintén terjedelmi okokból itt is csupán néhány többé-kevésbé elfeledett munkát jelölünk meg, azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar köznemesség kialakulása rendkívül hosszan elnyúló, több száz éves folyamat volt, s bármennyire szeretnők is, a reformkort megelőző mintegy ötszáz év még elméletileg sem vehető egybe emez egységesnek remélt ív – a nemesi típusú magyar társadalomfejlődés – újabb (modernizált) szakaszának tekintett 1848-1918 közötti alperiódusával (s kivált annak alig ötvenesztendő „aranykorával”), hiszen – Kossuth szavaival (s a longue durée értelmében) – „*Nemzetek történeteiben egy félszázad annyi mint egy óra*”, azaz „*szerves kifejléséhez*” a Történelem épp azt nem adta meg, ami lényege: a zavartalan kibontakozáshoz szükséges (viszonylag nyugodt, hasznos) időt. MÁLYUSZ Elemér: *A magyar köznemesség kialakulása*. Századok, 1942/1-3. 272-305. 407-434. Uő: *A reformkor nemzedéke*. Századok, 1923-1924. 16-75. Lásd még WEIS István: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930. Lásd erről HAJDÚ Tibor: *Weis István középosztály-képe*. IN: *Hánák-émlékkönyv*, 97-108. Továbbá: KÖVÉR György: *Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében*. Kósa László hatvanadik születésnapjára. IN: VONYÓ József (szerk.): *Társadalom és kultúra a 19–20. században*. Tanulmányok. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2003. Pannónia Könyvek, 35-44. Vö. 23. sz. jegyzettel is.

